

Qabul qilindi: 01.05.2025

Chop etildi: 30.06.2025

UDK: 821.112.22

YUSUF XOS HOJIBNING FALSAFIY QARASHLARIDA RATSIONALLIK TAMOIYILI

¹Azizqulov Akram Abduraxmonovich,

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti

²Abduraxmonov Is'haq,Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali
o'qituvchisi

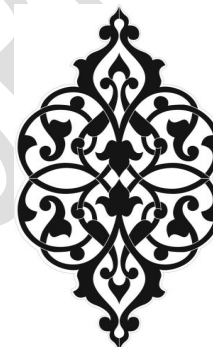
THE PRINCIPLE OF RATIONALITY IN THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF YUSUF KHOS KHAJIB

¹Azizkulov Akram Abdurakhmonovich,Associate Professor of the Samarkand Institute of Economics and
Service²Abdurakhmonov Is'haq,Teacher of the Urgut Branch of the Samarkand State University
named after Sharof Rashidov

ПРИНЦИП РАЦИОНАЛЬНОСТИ В ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ЮСУФА ХОСА ХАДЖИБА

¹Азизкулов Акрам Абдурахмонович,

доцент Самаркандского института экономики и сервиса

²Абдурахмонов Исхак,Преподаватель Ургутского филиала Самаркандского
государственного университета имени Шарофа Рашидоваe-mail:
azizqulovakram@
gmail.comORCID: 0422-
0202-0204-3524

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asaridagi falsafiy, xususan, gnoseologik g’oyalarning metodologik tahlili bayon etiladi. Shuningdek, maqolada e’tiqod va aqlning nisbati talqinida alloma ilgari surgan ratsional yondashuvining ilmiy ahamiyati yoritib beriladi.

Tayanch so’zlar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg’u bilig”, bilim, idrok, aql, tafakkur, mantiqiy fikrlash, ratsionallik, e’tiqod va aql.

Abstract: The article describes the methodological analysis of philosophical, in particular epistemological ideas in the work of Yusuf Khos Hadjib “Kutadgu Bilig”. The article also emphasizes the scientific significance of the rational approach put forward by the scientist regarding the relationship between faith and reason.

Keywords: Yusuf Khos Hadjib, Kutadgu Bilig, knowledge, perception, reason, thinking, logical thinking, rationality, faith and reason.

Аннотация: В статье описывается методологический анализ философских, в частности гносеологических идей в произведении Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу билиг». Также в статье подчеркивается научная значимость выдвинутого ученым рационального подхода относительно соотношения веры и разума.

Ключевые слова: Юсуф Хос Хаджиб, Кутадгу билиг, знание, восприятие, разум, мышление, логическое мышление, рациональность, вера и разум.

Kirish. Kishilik sivilizatsiyasi va mada-
niyatining ilk o’choqlaridan hisoblangan Markaziy
Osiyodan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlarning
o’lmas asarlari ming yillar davomida bashariyat
ma’naviy taraqqiyotida mayoq vazifasini bajarib
kelmoqda. Ular tomonidan yaratilgan tabiiy ilmiy fan-
larga oid kashfiyotlar zamonaviy ilm-fanning poyde-

vorini tashkil etgan bo’lsa, sharqona axloq-odobga
doir ishlab chiqilgan ta’limotlar komil insonni
tarbiyalashda hanuzgacha o’z ahamiyatini
yo’qotmagan. Ming yildan buyon sharqona
tarbiyaning nazariy asosi bo’lgan Yusuf Xos
Hojibning “Qutadg’u bilik” asari ham shunday
ma’naviy meros sifatida turkiy xalqlar tafakkuri

xazinasining noyob durdonasi, odob axloq falsafasining qomusi hisoblanadi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek: Turkiy xalqlarning ulug' shoiri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham insonning bilim quvvati va aqliy salohiyati behad ulug'lanadi"[1,133].

Mazkur nodir ma'naviy merosning ming yilligi vatanimizda keng nishonlangan tantanalarda allomaning asari o'n asrdan buyon Sharq xalqlari ma'naviyati taraqqiyoti yo'lida beminnat xizmat qilib kelayotganligi xorijiy va respublikamizning atoqli olimlari tomonidan asoslab berildi [2].

Adabiyotlar tahlili va metodlari. "Qutadg'u bilig"ga doir ilmiy ishlar bir necha yo'nalishda olib borilgan, biz bu o'rinda tarixiy, ijtimoiy-gumanitar, lingvistik, umumfilologik, matnshunoslik, she'rshunoslik, etnografik, pedagogik va boshka aspektlarni qayd etishimiz mumkin. Bu borada, ayniqsa, G'.Vamberi, M.Kuprulizoda, Fitrat, A.Sa'diy, R.R.Arat, N.I.Ilminskiy, V.V.Radlov, S.Ye.Malov, N.N.Yudaxin, A.Samoylovich, P.M.Melioranskiy, V.V.Bartold, N.A.Baskakov, Ye.S.Bertels, A.N.Kononov, A.A.Valitova, I.V.Stebleva, N.M.Mallayev, A.P.Qayumov, G'.A.Abdurahmonov, Q.Karimov, Q.Sodiqov va boshqalarning alohida xizmatlari bor [2,5]. Tadqiqot uchun bosh obyekt Yusuf Xos Hojibning "Qutadgu bilig" asaridir.

Tahlil va natijalar. Axloq-odob falsafasining qomusi hisoblangan mazkur asar insoniylikning go'zal xislatlari: halollik, diyonatlilik, vatanparvarlik va oqilonalikni tarannum etiladi. Bizningcha, asarning ilmiy ahamiyati uni ratsional mantiqiylik tamoyiliga asoslanganligidadir. Mazkur asarda olimning gnoseologik qarashlari, undagi mantiqiy ratsionalistik yondashuvlar zamonaviy epistemologik nuqtayi nazardan hanuzgacha dolzarbligini yo'qotmagan. Avvalo mutafakkir kishini olamni va borliqni, shuningdek o'z-o'zini bilish jarayonini ratsionalistik nuqtayi nazardan talqin etadi. Alloma asarning ibtidosidayoq "Insonning qadri bilim bilan belgilanishi haqida" bob mavjud. Mazkur bobda insonning qadr-qimmatini uning aql-u farosati, egallagan bilimi bilan o'lchanishga urg'u beradi. Shu o'rinda alloma insonning ulug'ligi bilim bilan belgilanishini ta'kidlar ekan, idrok va ma'rifat har qanday jumboq, tugunlarni hal qilish vositasi ekanligini uqtiradi.

Bilim berdi, shundan ulug'lik bugun

Ham idrok, ma'rifat-yozguvchi tugun [4, 28].

Inson komillikka, ulug'likka bilimi bilan erishishini, buning uchun esa idrok va ma'rifat

zarurligini ta'kidlaydi. Allomaning fikricha, idrok va ma'rifat har qanday jumboq, tugunlarni hal qilishning asosiy vositasidir.

Ezgulik va yaxshilik, bunyodkorlik kabi axloqiy fazilatlarining ibtidosi va asosi ilm ekanligini alloma quyidagicha ta'kidlaydi:

Alloh kimga bersa bilim – idrok, bilig

Qo'l uzatgan ishi bo'lur ezgulik [4, 28].

Yusuf Xos Hojibning fikricha, bilimni egallagan kishi doimo ezgulikka intiladi. Aql-idrok orqali inson yovuzlikning qanday mudhish oqibatlariga olib kelishini yaxshi anglaydi va shu bois ham ezgulik uchun kurashadi.

Yusuf Xos Hojib bilimni, aql-idrok hosilasi der ekan, u X asrdayoq ratsionalizm g'oyasini ilgari surgan. Inson mol-mulki, davlat-u boyligi, kuch-qudrati-yu, pahlavonligi bilan emas, balki bilim bilan buyuklikka yetishini uqtirmoqda. Bilim uchun esa aql, idrok, farosat zarurligini alohida qayd etib o'tadi.

Idrok qayda bo'lsa, ulug'lik shunda

Bilim kimda bo'lsa buyuklik shunda[4, 28]

Insonning buyukligi, qudrati uning to'plagan boyligiga yoki aslzoda nasl-nasabiga, yoyinki go'zalligi, jismoniy kuch-quvvatiga emas, balki faqat va faqat o'zlashtirib olgan bilimiga, mantiqiy tafakkur qobiliyatiga bog'likligini alloma asarida bir necha bor ta'kidlab o'tadi. To'g'ri idrok etadigan va mantiqiy to'g'ri xulosa chiqara oladigan oqil odam, allomaning fikricha, albatta, o'z maqsadiga, murodiga yetadi.

Dono bilur, idrok etadi oqil

Bilimli, oqilning murodi hosil [4,28]

Mutafakkir avvalo, o'zlashtirib olingan bilimning mohiyatini yaxshi tushunib olish lozimligini aytib o'tadi. Shundagina o'quvchi yaxshi bilim olishi, puxta egallangan bilim esa barcha muammolarni hal qilish omili ekanini uqtiradi, ya'ni nazariy olingan bilimlarini amaliyotga, ijtimoiy munosabatlarda oqilona foydalana olishligini ta'kidlaydi.

Bilim ma'nosini bil, yaxshi bilim ol,

Bilimni bil mushkul yeringda qurol [4,28]

Alloma bu yerda bilimni amaliyotda qo'llash zarurligini ta'kidlashi bilan zamonaviy epistemologiyada nazariya va amaliyot birligini targ'ib etmoqda.

Uquv, bilim juda ezgu narsa, soz,

Yetsang ishlat, ko'kka aylagil parvoz

Jahongir bo'lmoq-chun zakovat kerak,

El olmoq-chun aql, farosat, yurak.

Bilim-la podsholar olamni tutdi,

Zakovatdan ko'p xalq qo'lga o'tdi [4, 33].

Mazkur misralarda ham alloma kishi olgan bilim, uquvlarini amaliyotda qo'llay bilsagina barcha maqsadlarga erishishi mumkinligini ta'kidlamogda.

Bilimning fazilatini bayon etar ekan, alloma bilimsizlikning inson hayotidagi halokatli oqibatini bayon etadi.

Bilimsizning bari dardlik bo'ladi,
Dardin emlamagan kishi o'ladi [4,28].

Bilimsizlik insonni johillik – dardiga duchor qilishini uqtiradi. Dardni davolamasa, ya'ni emlamasa, albatta, halokatga duchor bo'ladi. Dardi davanmagan, emlanmagan bemorning o'limi muqarrar bo'lganidek, bilimsiz ham xor bo'lib halokatga uchrashini ta'kidlaydi.

Dardingga davo qil, kelgin, ey nodon
Bilimsiz xor, dono baxtlidir inon [4,28]
Zakiyga kattadir zakoning nafi,
Bilimdan yana ham ortar sharafi [4,29]

Inson hayotida aql va bilimning ahamiyatini bayon etar ekan, alloma barchani bilim olishga chaqiradi hamda baxtli, farovon hayotning kaliti bilim ekanini ta'kidlaydi.

Uquv-ul zulmatni yoritur mash'al,
Bilim – ul yoritgan nur seni yal-yal.
Bilim, idrok bilan kishidir kirom,
Bu ikki ortidan topilur ehtirom [4,39].
Har ne ishing bo'lsa, o'quv birla qil,
Baxt, iqbol kaliti bilim erur, bil [4, 29].

Yusuf Xos Hojib inson faoliyatida aqlning o'r-nini bayon etishga juda katta urg'u beradi. Insonlar-ning bir-biridan farqi, aqli va idrok etishning darajasi ekanini Yusuf Xos Hojib quyidagicha bayon etadi:

Kishining kishidan talay farqi bor
Bu farqni bilimdir etguvchi oshkor
Bilimsiz-la yo'qdir so'zim hech mening
Xizimating bajaray, ey oqil, sening [4,32].

Inson hayotida bilimning bebaho ahamiyat kasb etishini quyidagicha ta'kidlaydi:

Bilim qadni bukmaz, boylikdir tayyor,
Ololmas qo'l cho'zib hech o'g'ri, ayyor [4,41].

Yusuf Xos Hojib gnoseologiyadagi eng e'tiborli jihatlardan biri e'tiqod va aql kategoriyasi nisbatiga ratsionalistik yondashuvidadir.

Barcha ezguliklar bilimdan kelgay,
Bilimdan odamzod Xudoni bilgay [4,33]

Xristian dinining yetuk namoyandalari Xudoni bilishda aql shart emas, desalar, ming yil avval Yusuf Xos Hojib Yaratguvchini bandasi faqat aqli tafakkuri va bilimi orqali tanishini ta'kidlaydi. Alloma har qanday e'tiqod avvalo, aql va bilimga asoslanishi lozimligini ta'kidlashi uning falsafiy-gnoseologik qarashlarining yutug'ini tashkil etadi.

Biz mutafakkirning "Qutadg'u bilig" asarida ratsionallik tamoyilini qisman yoritishga harakat qildik. Allomaning asari axloq-odobga doir qomusiy xarakterda bo'lib, unda etika-estetika, matematika, iqtisod, astronomiya, diplomatiya, tibbiyot, farmasevtika, harbiy soha, umuman, ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy, huquqiy va madaniy-ma'rifiy, ma'naviy, ilmiy va boshqa qator sohalarga doir qarashlarga duch kelish mumkin [5,6].

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, avvalo Sharq xalqlari ma'naviy merosining nodir durdonalaridan biri bo'lgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari ratsionallik tamoyiliga asoslanganligi uchun ming yildan buyon Markaziy Osiyo xalqlari madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Ikkinchidan, Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida targ'ib etilgan axloqiy falsafiy tamoyillar hozirgi globallashuv sharoitida ham tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan va murakkab axborotlashgan jamiyat bosqichida yoshlarni turli ma'naviy tahdid va axborot xurujlaridan himoya qilishda muhim nazariy manba hisoblanadi. Uchinchidan, Yusuf Xos Hojib ilmiy merosining ma'naviy-axloqiy, tarbiyaviy ahamiyatini teran anglagan holda, undan uzluksiz ta'lim tizimini barcha bosqichlarida, shuningdek, milliy qadriyatlarimiz targ'ibotida keng foydalanish zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. –Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2024. – 560 b.

2.Jahon turkologiyasining buyuk obidasi "Qutadg'u bilig" va uni o'rganishning dolzarb masalalari// Xalqaro konferensiya to'plami. – Toshkent, 2020. – 284 b.

3. To'xliyev B. Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori. –Toshkent: "VAUOZ " nashriyoti, 2013. – B.5.

4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga eltuvchi bilim). – T., Akademnashr, 2015.

5.Ravshanov F. "Saodatga eltuvchi bilim"ga qiziqib.../Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Akademnashr, 2015.

6.Ravshanov F. Davlat fuqarolik xizmatchisi-ning ma'naviy qiyofasi (Risola) [Matn] / F.Ravshanov. – Toshkent:Ma'naviyat, 2023. –296 b.

7.Azizqulov. Yusuf Xos Hojib ilmiy merosida til va tafakkur uyg'unligi// "Davlat tili: tadqiqi, ta'limi va amaliyotda qo'llanisi" mavzusidagi xalqaro an'anaviy ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to'plami. – B.62-66.